

УДК 336.1

Андрій ДЕРЛИЦЯ

ІСТОРИЧНА ЛОГІКА СТАНОВЛЕННЯ СУСПІЛЬНИХ ФІНАНСІВ

Розкрито відмінності у поняттях “суспільні фінанси”, “публічні фінанси”, “державні фінанси”, “колективні фінанси” у контексті історичної трансформації. Розглянуто історичну логіку становлення сучасної концепції суспільних фінансів. Охарактеризовано феномен фінансової формації суспільства. Досліджено трансформацію форми та змісту фінансових інститутів у контексті зміни соціальних, політичних та економічних чинників. Проведено загальний інституційний аналіз історичних моделей організації централізованих фінансів держави.

Ключові слова: суспільні фінанси, публічні фінанси, державні фінанси, фінансова формація, суспільні блага, податки, бюджет.

Андрей ДЕРЛИЦА

Историческая логика становления общественных финансов

Раскрыты различия понятий “общественные финансы”, “публичные финансы”, “государственные финансы”, “коллективные финансы” в контексте исторической трансформации. Рассмотрена историческая логика становления современной концепции общественных финансов. Дана характеристика феномена “финансовая формация общества”. Исследована трансформация формы и содержания финансовых институтов в контексте изменения социальных, политических и экономических факторов. Проведен общий институциональный анализ исторических моделей организации централизованных финансов государства.

Ключевые слова: общественные финансы, публичные финансы, государственные финансы, финансовая формация, общественные блага, налоги, бюджет.

Andriy DERLYTSIA

Historical logic of public finance evolution

Introduction. *The method of centralized state financial resources has evolved significantly over the historical development. This suggests the gradual change of state finances and the financial structure of society.*

Purpose. *In the article the historical logic of public finances is investigated in the light of the evolution the essence and form of financial institutions in the context of socio-economic and socio-political transformation.*

Method. *The method of research – historical and logical approach in conjunction with the combined study of economic and institutional factors in history of finance.*

Results. *The characteristics of society financial formations at different historical stages – collective finance, monarchical finance, public finance and institutional features of used financial instruments was given.*

Conclusion. *The article consist conclusions about the optimal use by financial science concepts of public finances and state finances, given their historical logic.*

Keywords: *public finance, state finance, financial formation, public goods, taxes, budget.*

JEL Classification: H10, H30, H41, H50.

Постановка проблеми. Фінансова наука оперує різними поняттями та категоріями для опису явищ у сфері функціонування централізованих ресурсів, якими розпоряджається держава. Серед цих понять використовуються дотичні та взаємодоповнюючі, а іноді і взаємовиключні дефініції. У вітчизняній теорії фінансів традиційно використовують термін “державні фінанси”. Однак сьогодні набувають поширення також і альтернативні поняття – “публічні фінанси”, “суспільні фінанси”, “урядові фінанси”. Ці віяння ідуть переважно із зарубіжної економічної думки, зокрема фінансової науки Заходу, де досліджувана проблематика має термін “public finance”, який можна перекладати і як суспільні, і як публічні фінанси. Чітке розмежування цих понять лише шляхом вивчення їх семантичних відтінків є проблематичним. Адже, очевидно, що за кожним із них стоїть певний феномен, що має власний сенс, економічний зміст та форми, яких набирають фінансові інститути.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До цієї проблеми вже привертала увагу провідні вітчизняні вчені-фінансисти В. Федосов, П. Юхименко та В. Опарін, наголошуючи на існуванні сутнісних відмінностей у дефініціях та обґрунтовуючи необхідність введення до категоріально-понятійного апарату фінансової науки терміна “публічні фінанси” [1, с. 9]. Одночасно слід навести

прикладі успішного використання і поняття “суспільні фінанси” [2]. Загалом же орієнтири наукового трактування сутності фінансів, якими оперує держава, закладені у роботах цілої плеяди вітчизняних науковців: В. Андрущенко, О. Василика, В. Дем’янишина, О. Десятнюк, О. Кириленко, А. Крисоватого, І. Луніної, К. Павлюк, С. Слухая, В. Суторміної, С. Юрія та багатьох інших.

Мета статті долучитися до дискусії у спосіб розгляду історичних особливостей трансформації моделей централізованих фінансів. Діалектичний погляд на взаємодію явища та його сутності у історичному вимірі вказує на те, що окремі із властивостей явищ упродовж розвитку процесів у часі можуть проявлятися більшою або меншою мірою, бути тимчасово прихованими, і знову набувати посиленого прояву. Саме тому окремі історичні етапи переважно є фрагментарним представленням сутності і лише у сукупності весь історичний розвиток може повністю розкрити усі глибинні характеристики досліджуваного феномена. Це сприятиме кращому розумінню й розмежуванню понять.

Виклад основного матеріалу дослідження. Попередній погляд на проблему взаємного співвідношення вказаних категорій із позицій історичної логіки наводить на думку про правомірність використання кожного із термінів, оскільки вони підходять

до опису різних систем організації фінансового господарства держави. В історичному вимірі централізовані фінансові ресурси трансформувались через низку змістовних моделей. Первинно вони переважно носили риси монархічних фінансів (практично одноосібних), які складно назвати державними, оскільки їх головним розпорядником виступав монарх, імператор, князь, або інший суб'єкт, що уособлював собою державу. З розвитком суспільних інститутів вони набули форми конституційних фінансів, коли обмеження королівської влади з боку представницького органу – парламенту, що набув ключових бюджетних повноважень, призвело до розмежування фінансів держави та королівської скарбниці, реалізувалось у виді республік.

Окремою історичною формою можна виділити й класичні державні фінанси, у їх “чистому” вигляді, як це мало місце у колишньому Радянському Союзі та інших авторитарних суспільствах, де централізовані фінансові ресурси були у повному розумінні фінансами держави, але не суспільства, перебуваючи у значному відриві від потреб і запитів громадян. Сучасна ж західна цивілізація тяжіє переважно до моделі, яку за сукупністю рис правомірно характеризувати як суспільні фінанси. Йдеться про найбільш досконалу історичну форму організації централізованих фінансових ресурсів, яка, завдяки механізму суспільного вибору, надає їм загально-суспільного характеру із високим рівнем представлення інтересів усіх прошарків населення. Кожна з історичних форм має особливості у використуваних фінансових інструментах, перерозподільчих параметрах, розмежуванні податкового тягаря та благ серед населення.

Сьогодні у різних країнах світу ми маємо приклади одночасного існування усієї палітри із вказаних типів: класичних дер-

жавних фінансів, суспільних фінансів і навіть монархічних. Однак загалом зв'язок між ними характеризується як певний вектор розвитку феномена в історичному сенсі – розгортання сутності фінансів суспільства від простого до складного. Виходячи із вказаних міркувань, предметом дослідження є історична логіка становлення суспільних фінансів, а завданням – розгляд еволюції змісту та форми фінансових інститутів у контексті соціально-економічних і суспільно-політичних трансформацій.

Поставлені завдання окреслили метод дослідження – історико-логічний підхід у поєднанні з інституційним. Він полягає у спробі виокремлення послідовних моделей розвитку феномена від простого до більш досконалого не стільки в історичному аспекті (оскільки історичний досвід трансформації фінансових систем у певних країнах завжди має певні особливості, характеризуючись взагалі відсутністю окремих етапів). А саме у історико-логічному вимірі – як виокремлення узагальненої черговості прояву сутності понад конкретним державним історичним досвідом.

В основу такого історико-інституційного аналізу економічною наукою покладено два концептуальних положення, обґрунтовані одним із найавторитетніших вчених минулого століття, розробником проблематики економіки та фінансів – Й. Шумпетером. Перше з них полягає у визнанні історичної спадковості суспільних порядків, коли стверджується, що виникнення певних сучасних форм визначається розвитком і трансформацією попередніх станів, а пояснення економічних феноменів неможливе без вивчення історичних фактів, виокремлення певного “історичного сенсу” досліджуваних явищ. Цим визнається, що за формою та змістом сучасні особливості не є довільними, а доволі жорстко детермінованими історичним контекстом обставин та умов і попередніми

етапами розвитку явища. Друге, що на економічні процеси впливає широкий спектр чинників не лише економічного характеру. Тому необхідним є врахування не лише ролі економічних чинників, а й інституційних умов [3, с. 12]. А в цілому, за Й. Шумпетером, найбільш повно сутність економічних феноменів розкривається лише при поєднанні дослідження економічних та інституційних чинників з історичним підходом.

На перший погляд, незалежно від історичного періоду фінансові інститути завжди представлені у формі доходів, видатків, боргу держави та інших фінансових інструментів. Однак їх глибинний зміст стає зрозумілим лише через призму впливу на добробут суспільства (тим, хто несе податковий тягар, виступає отримувачем вигод, приймає рішення). Він також розкривається факторами, які зумовлюють стан та особливості самих фінансових інститутів, тобто у широкому соціальному, політико-владному та власне економічному контексті. Такий контекст формує для кожного суспільства в конкретному історичному періоді комбінацію детермінуючих зв'язків – інституційну єдність економічних, соціальних, політичних і фінансових інститутів суспільства. Кожна модель настільки унікальна, а її параметри є не довільними, а чітко визначеними, що виникає феномен, який, на наш погляд, доцільно характеризувати як фінансову формацію суспільства – історично-встановлену модель організації фінансів суспільства, втілену в особливих рисах форми та змісту фінансових інститутів на основі економічних, соціальних та економічних умов. Кожна формація характеризується унікальним поєднанням трьох ключових складових – економічної (як базису, передумови для будь-яких подальших перерозподільчих процесів), соціальної (у вимірі представлених прошарків населення, серед яких відбувається розподіл

податкового тягаря та генерованих державними інститутами благ) і суспільно-політичною (що пояснює витoki управління фінансовими процесами та механізми прийняття рішень). У сукупності цей контекст пояснює природу фінансів суспільства та детермінує їх історичні форми.

Виникає закономірне питання – з якої точки починати відлік появи досліджуваного феномена, та, відповідно, його теоретичне трактування. Традиційний для вітчизняної фінансової науки підхід виходить із диспозиції фінансових явищ, як атрибуту держави, їх невіддільності від функціонування державного організму. І дійсно, саме з моменту виникнення держави чітко окреслюються усі складові процесів, що становлять предмет дослідження фінансів – виробництво суспільних благ на основі фіскальних заходів, перерозподіл ресурсів між верствами/членами суспільства.

Власне держава з'являється як певне інституційне вдосконалення надання суспільству благ безпеки, правопорядку, управління, на основі одночасного застосування державного примусу для застосування фіскальних заходів. Відбувається оформлення перерозподільчих процесів шляхом перекачування ресурсів через спеціально створені інститути. Слід наголосити, що первинні форми перерозподільчих процесів реалізуються переважно не у грошовому вимірі. Ранній фіск більшою мірою є виконанням повинностей, а продукування суспільних благ не завжди здійснюється у вигляді видатків як грошових виплат.

Прийнято вважати, що зародження державності відбулось у період 4–3 тис. років до н. е. на основі еволюції соціальних відносин від первісної общини до родової та сусідської громад, племен, їх союзів. Однак очевидним є й те, що до виникнення державності існували значні за обсягами спільноти людей, які певним чином орга-

нізували власне колективне існування у плані економічної, соціальної та управлінської взаємодії. Логічно постає питання: у який спосіб забезпечувалась підтримка порядку, безпеки, оборони від зовнішніх загроз і чи існували перерозподільчі процеси до виникнення державності, зокрема у первісно-общинному, племінному ладі?

Характеристику такого давнього за історичними мірками та відсталого з поглядів на організацію суспільства не складно здійснювати з кількох причин. Для цього можна вдаватися не лише за допомогою до істориків та антропологів, але і до дослідження спільнот, які й сьогодні перебувають на аналогічному, або близькому рівні розвитку [4, с. 26]. Адже й у сучасному світі ми маємо численні приклади спільнот, що не практикують хліборобства, живуть лише збиранням, рибальством, полюванням та мають слабо розвинуті соціальні інститути.

Попри це, вже на такому етапі розвитку, очевидними є переваги колективного над індивідуальним. Першочергові для людини потреби у безпеці та захисті (як від тварин, так і інших людей), піклуванні та підтримці тих, хто тимчасово, або у зв'язку із віком її потребує, передаванні знань і вмінь, забезпеченні духовних потреб, лікуванні хворих, розподілі праці, спільному полюванні (ефективність якого зростає при більшій кількості учасників), стають доступними лише у міцній общині. При цьому збільшення її розмірів дає кращі гарантії стабільності та надійності надання цих колективних благ, паралельно ускладнюючи організаційні аспекти та механізми соціальної взаємодії.

Таку модель можна характеризувати як процес спільного виробництва колективних благ, які є праобразом суспільних благ, що продукує держава, лише у рамках значно меншої спільноти. Детальний економічний аналіз групової взаємодії у плані мотивації для об'єднання, розподілу затрат і вигод

проведено М. Олсоном у його відомій праці "Логіка колективних дій". Американський вчений довів здатність незначних за обсягом груп "забезпечувати себе колективним благом, не покладаючись на насилля" [5, с. 30]. Укрупнення громади вимагає ускладнення інститутів управління, які вже у племінному утворенні набувають все більшого розвитку і визначають розподіл функцій за окремими членами громади, зумовлюють появу перерозподільчих ефектів внаслідок різного внеску окремих індивідів у колективну діяльність.

В інституційному вимірі така модель є колективною участю у створенні суспільних благ в мовах відсутності фіскальних заходів. Кожен індивід своїм особистим служінням громаді забезпечує їх продукування, одночасно виступаючи споживачем. Наголосимо, що тут не спостерігається інституційного розриву у вимірі індивід – податок – держава – благо – споживач, як це має місце у розвинутому суспільстві за умов наявності інституту держави, де фіскальні заходи і видатки, виробництво благ розірвані в часі, просторі, особистісному вимірі. Тобто система може бути охарактеризована як інституційна єдність створення колективних благ: індивід – особисте служіння – благо – індивід.

Підсумовуючи трактування додержавної формації задоволення колективних потреб, можна стверджувати, що витoki та прообраз процесів, що є предметом дослідження фінансової науки, закладені ще у додержавний період розвитку цивілізації. Уже в цей час мали місце процеси перерозподілу корисності, ресурсів, а також постачання благ колективного характеру. Таку фінансову формацію можна характеризувати як натуральні колективні фінанси. Відсутність грошової форми не заперечує наявності вартісно-перерозподільчих аспектів, оскільки, як вказує подальший іс-

торичний розвиток, вони набули остаточної денатуралізації лише із завершенням епохи феодалізму.

Розглянемо ключові риси фінансових формацій характерних державним утворенням. За формою правління переважно ранні держави виникають як абсолютні монархії. Це характерно для епохи рабовласництва, а пізніше і феодалізму. Тому першу фінансову формацію з моменту виникнення державності можна характеризувати як монархічні фінанси. Фінансові основи перших державних утворень закладались шляхом владного примусу до виконання населенням певних повинностей і збору натуральних поборів. Іншим важливим джерелом поповнення ресурсів держави було проведення загарбницьких воєн і грабунків. Ці дві форми поєднувались в кожній із стародавніх імперій у різних пропорціях, залежно від того, якими були географічні, територіальні, демографічні, кліматичні умови, розвиток економіки. Остання форма характерна і для Древньої Греції та Риму, які проводили широку зовнішню експансію та створили великі колонії, і для менш цивілізованих імперій. Загалом можна стверджувати, що характер фіска стародавнього світу носив риси “фінансового насилля”, а саме оподаткування, очевидно, еволюціонувало з пограбувань та зборів із поневоленних народів. При цьому жодного критерію легітимності та раціональності до такої системи підвести неможливо. Саме такий висновок робить професор П. Гензель: “Стародавній світ знає лише фінансове насилля і застосовує його до підкорених і поневоленних народів” [6, с. 37].

Ситуація, коли суспільство черпає ресурси переважно із зовнішніх джерел, є особливою, неприродною формою фінансової формації, притаманною раннім державним утворенням. Проте паралельно оподаткуванню стає притаманною ще одна риса:

різне ставлення до власних і завойованих територій. Так, уже в Римі імператорської епохи “оподаткування в провінціях і в Італії докорінно відрізнялось одне від одного: що для одних становило данину і ганебне позбавлення власності, то для інших носило почесний характер, характер виконання цивільно-правового зобов’язання” [6, с. 41]. Отже, вже тоді можна помітити дві змістовно відмінні характеристики, яких може набувати фіск. Якщо про першу можна говорити як про просте “фінансове насилля”, то друга є прообразом цілком протилежних відносин – фіскального обміну притаманного сучасним ефективним демократіям.

Фінансові формації із переважною орієнтацією на внутрішньодержавні джерела доходів виникають на території Європи із зародженням феодалізму. На цьому історичному відрізку кордони країн стали відносно окресленими, а взаємовідносини між державами доволі цивілізованими, що обмежувало можливості для застосування фінансового насилля. Тому формування доходів казни з цього часу відбувається переважно за рахунок внутрішніх джерел.

З появою держави як суспільного інституту проглядається, на наш погляд, важлива відмінність від простих, розглянутих вище, умов колективних фінансів додержавної доби. Відбувається поява єдиного спеціалізованого механізму прийняття рішень та постачання суспільних благ – цим механізмом стає держава. У до цього простому інституційному ланцюжку: індивід – особисте служіння – колективне благо, відбувається важливе інституційне розмежування. Відтепер він ускладнюється: індивід – повинність/податок – держава (суб’єкт прийняття рішень та постачальник благ) – суспільні блага.

Економічне підґрунтя монархічних фінансів становили характерні для періоду рабовласництва та феодалізму умови. Основу

економіки формувало сільське господарство, продуктивність якого була надзвичайно низькою як з технологічних, так і з організаційно-управлінських причин. У зв'язку з цим стан добробуту сільського населення був досить низьким. Врожайність зернових, як основи усього тогочасного сільського господарства, була гнітюче малою – “врожай часто-густо є лише п'ятикратним, а інколи й набагато нижчим”, що орієнтовно відповідає 6 центнерам з гектара [7, с. 93]. Тому два поганих врожаї поспіль часто призводили до соціальної катастрофи [7, с. 50]. Історія європейських держав пережована прикладами локального та загального голоду, кількість таких складних років у окремі століття нараховується до двох десятків і ситуація у XVIII ст. практично мало відрізняється від X століття [7, с. 52].

Тому тривалий час характер фіскальної спроможності сільського населення є досить однозначним – існували можливості примусу до виконання натуральних повинностей, певних робіт, меншою мірою вилучення продуктів праці, тільки не грошових податкових стягнень. Враховуючи соціальну структуру населення, а сільське населення у співвідношенні до міського тривалий час на території Європи становило 10 до 1, зрозумілою стає обмеженість фіскальних можливостей у ті часи. При цьому дворянство і духовенство володіли значними привілеями.

Низький рівень продуктивності праці у сільському господарстві та ремісництві зумовлював практичну відсутність достатньої доданої вартості для здійснення значних перерозподільчих заходів. Вкупі зі соціальними параметрами це прямо впливало на форму та зміст фінансових інститутів. Отримання готівкових коштів ставало для монарха доступним лише із джерел, пов'язаних із оподаткуванням торгівлі шляхом обкладання митом та іншими зборами.

При цьому ставки застосовувалися достатньо низькі за сучасними уявленнями, наприклад, у Римі в середньому 5% [8, с. 18]. У середньовіччі з причини недостатньої поширеності грошового обігу навіть ці збори не завжди були грошовими. Для прикладу, мито на сіль у Франції в обов'язковому порядку почали виплачувати грошима лише з 1547 року [7, с. 375]. Це пояснює переважаючу і доволі історично затяжну натуральну форму оподаткування.

Тому ресурсна основа функціонування державного організму базувалась не на податках, а більше на доходах від власності. Ще в Греції та Римі держава сама експлуатувала власні землі, користуючись при цьому працею рабів. Вже цього періоду стосуються перші випадки складання фінансових планів. Зокрема, складання державних кошторисів здійснювалось уже у Стародавньому Римі, за часів імператора Августа. Чи не вперше в історії, однак на короткий історичний термін, відбувається відділення державної скарбниці (аерарій) від скарбниці імператора – фіск (*fiscus*), який був власною скарбницею імператора як державної особи [8, с. 17]. Остаточо ці принципи фінансова практика реалізує у Європі лише у XVII ст. У римську ж епоху це є прикладом того, як на ранніх етапах історичного розвитку з'являються сутнісні риси – паростки тих майбутніх форм, яких набуде явище з часом, однак які поки приховані.

На ранніх етапах становлення феодалізму (з V та практично до XV ст.) королівська влада формувала свої доходи так само, як і будь-яка приватна особа, тобто шляхом експлуатації земель, лісів, надр, веденням торгівлі, рибної ловлі – ресурсів, що перебували у власності короля. По суті, сам монарх виступав найбільшим поміщиком, торговцем у державі. Цьому сприяла концентрація в його руках найбільшої власності: землі, лісів тощо. Державна влас-

ність, або домени, вважалась найкращим джерелом утримання держави, оскільки вона виступала заміщенням, прийнятною альтернативою оподаткуванню. Інша частина земель була роздана королями своїм васалам спочатку в користування протягом життя на період несення певної служби, найчастіше військової (бенефіція), а далі на постійній основі з правом наслідування й умовою сплати певних платежів (феод). Історична система, у якій формування доходів держави відбувається переважно за рахунок доходів від власності короля, отримала у фінансовій науці назву доменіального устрою [9, с. 45].

При поступовому зменшенні власності, яка була зосереджена в руках королівської влади, доходи від експлуатації домен стають недостатніми для покриття зростаючих видатків держави. Тому монархи вдаються до інших методів наповнення державної скарбниці, які були б зручними у використанні та не викликали б негативного сприйняття з боку суспільства. З цією метою встановлювалися різноманітні збори: плата за проїзд мостами, судноплавство ріками. Королівська влада монополізувала різні види торгівлі та виробництва, завдяки чому встановлювала монопольну ціну на таку продукцію. Якщо в епоху доменіального устрою король продавав продукти власного господарства на загальних підставах, отримуючи лише середній прибуток, подібно до будь-якого іншого підприємця, зайнятого цією діяльністю, то монополізація діяльності в руках держави дозволяла формувати додаткові монопольні прибутки. Такі методи формування доходів казни, ґрунтовані на особливих правах та привілеях держави (монарха) на отримання певних видів доходів, отримали назву регалії (від лат. *regalis* – царський). Найбільш поширеними були: судова, винна, лісова, соляна, монетна, мисливська, річкова, морська регалії. У

більш пізні періоди – поштова, телеграфна, ґрична, тютюнова регалії та ін.

В історичному плані система формування доходів держави від регалій займає проміжне місце між доменіальним устроєм та наступною податковою моделлю. Регалії – збірне поняття для характеристики багатьох різних видів доходів, які одночасно володіють рисами як податків (бо мають примусовий характер), так і плати та зборів (оскільки збираються за певну послугу, іноді мають і цільовий характер). За своєю економічною природою регалії – державні монополії на ведення певної діяльності або торгівлі окремими видами товарів. Їх існування стає можливим лише завдяки застосуванню державного примусу щодо обмеження конкуренції та прав власності. У подальшому багато видів регалій трансформувались у непряме оподаткування (наприклад, соляна, сірникова, винна, тютюнова регалії). Із розвитком капіталістичних засад функціонування економіки, пожевленням руху капіталу, із промисловою революцією (особливо з XVIII століття), регалії, як метод формування доходів, стали перешкоджати конкуренції та приватній ініціативі. Вони виявились не вигідними для буржуазії, яка виступала за скасування будь-яких торгово-економічних бар'єрів.

Одним із важливих джерел доходів монарха традиційно виступали дарування та пожертви. Первинно вони носили добровільний і тимчасовий характер. Коли королю було недостатньо власних доходів (часто з причини певних надзвичайних обставин, наприклад воєн), він звертався до суспільних прошарків з пропозицією збору коштів (так званих субсидій). На етапі доменіального устрою такі заходи ще носили тимчасовий характер та формально вважались добровільними. У подальшому вони поступово трансформувались у примусові збори – податки.

Тому і в теорії, і у практиці фінансів податки тривалий час розглядалися як надзвичайне джерело доходів держави. Король звертався до суспільних прошарків і для полегшення збору коштів щорічно скликав представників основних верств населення (духовенства, дворян та жителів міст) з метою погодження розмірів субсидії. Саме ці скликання в подальшому отримали назву парламентів, які й стали щорічно схвалювати розміри збору коштів. Наприклад, в Англії парламент закріпив свої податкові права уже з кінця XIII ст. У разі схвалення субсидії, суспільні стани самі розкладали загальну суму платежу поміж окремими регіонами, містами й особами переважно відповідно до майнового достатку, або просто поголовно (прообраз подушного та майнового податків). Зручність такого методу пояснюється також і низькою податковою технікою у ті часи, адже сучасна модель, яка передбачає обкладання податками, потребує наявності інформації про об'єкт оподаткування, певного механізму збору та контролю тощо. Саме тому первинними формами оподаткування були саме майнове або подушне, оскільки вони не потребували додаткових витрат на адміністрування податків.

Умови абсолютизму накладали обмеження на структуру та обсяги державних витрат. Коло функцій, що виконувала держава, було дуже обмеженим. Це, головним чином, були видатки на управління (утримання монарха), оборону країни, підтримку правопорядку, судочинство, мінімальними були й економічні функції держави (переважно розвиток інфраструктури – доріг, мостів тощо). Вказане обмежене коло функцій держава виконувала практично до початку XIX століття – видатки ж на такі звичні сьогодні напрямки, як освіта, охорона здоров'я, а особливо на програми перерозподілу доходів, соціальний захист, пенсійне забезпечення державою практично

не проводились. Окремі приклади вирішення цих питань знаходимо у муніципальних і міських фінансах. Громади були змушені самі вирішувати соціальні питання, попри повну відсутність інтересу до них з боку загальнодержавної влади.

Тривалий час навіть військові витрати були незначними, адже регулярних армій у сучасному розумінні не існувало. Наприклад, у Стародавній Греції кожен громадянин був одночасно також і воїном та повинен був озброюватись за власний кошт. Військові видатки стають постійними та суттєво зростають з виникненням регулярних армій у XIV ст., зміною військового мистецтва та застосовуваних озброєнь. Витрати на виробництво пороху, гармат, іншої вогнепальної зброї, їх експлуатацію, утримання зростаючого військового флоту стають суттєвою постійною видатковою статтею бюджетів лише з XVI століття. Так, забезпечення безпеки Венеції вимагало запасів пороху, що за вартістю "перевищував річні надходження власне венеціанського бюджету" [7, с. 336].

Соціальна складова фінансів на загальнодержавному рівні була практично нереалізованою. Первинні приклади появи соціальної функції переважно починають виконуватись містами, як осередками, де ці проблеми загострюються особливо у неврожайні роки. Ця функція не підноситься ще на загальнодержавний рівень, і є проблемою місцевих громад, яка вирішується часто у досить оригінальний та доволі жорстокий спосіб. У більш ранні періоди міста намагаються дати харч, іноді дрібні гроші та випроводити знедолених за межі міста, направивши їх на іншу територію. Пізніше з'являються будинки для бідних у статусі напівтюрем, де поселена туди людина фактично є "засудженою до примусової праці" (наприклад, очищення міських кюветів та каналів) [7, с. 53]. Це стосується і проблеми дітей без опіки – у Парижі в 1780 році на

30 тис. немовлят налічувалось 7–8 тис. покинутих дітей [7, с. 423].

Як вказує історія, фінансова практика йшла паралельними шляхами. Держава зосереджувалась на своєму рівні на одних функціях, а міста на інших, тих, що не були винесені на рівень загальнодержавної проблеми. Міста, які приходять у занепад із розпадом Римської імперії, починають відроджуватись на суспільно-політичній та економічній палітрі Європи лише з XI століття. Вони вносять свій вклад в еволюцію фінансової практики – знаходять передові підходи до функціонування фінансів, податків, громадського кредиту, митниці. Саме тут винайшли державні позики, карбували монету та відкрили цінні папери [7, с. 442].

На зміну монархічній фінансовій формації, в міру подолання абсолютизму у країнах Європи, приходять наступна, яку можна характеризувати як конституційні фінанси. Утвердження конституціоналізму та парламентаризму змінює фіскальні та перерозподільчі процеси, виступаючи інструментом стримування теоретично абсолютного права феодалного короля розпоряджатися власністю своїх підданих [10, с. 192]. Внаслідок буржуазних революцій XVII та XVIII ст. було реалізовано розмежування королівської і загальнодержавної казни у конституційних монархіях та повний контроль над публічними фінансами у республіках. Парламенти остаточно закріпили свої повноваження у сфері державних фінансів, ставши центром формування фінансової політики та затвердження бюджету як за доходами, так і за видатками.

Обмеження абсолютизму було новим кроком до інституційного удосконалення фінансової формації суспільства. Якщо до цього монарх, володіючи усією повнотою влади, самостійно визначав та реалізовував фінансову політику, то встановлення конституціоналізму шляхом розподілу гілок влади ви-

ділило в окрему ланку механізм колективного прийняття рішень, виокремивши його від механізму постачання суспільних благ. Важливу функцію почав виконувати парламент. Нову ускладнену інституційну модель можна показати наступним логічним ланцюжком: індивід – податок – механізм прийняття колективних рішень – механізм постачання благ – суспільне благо.

З цього часу фінанси держави стали продуктом колективного погодження, хоча все ще не носили загальносуспільний характер з причини відсутності ефективного механізму суспільного вибору. Адже правом голосувати та обиратися до тогочасних парламентів користувались лише досить заможні громадяни. Існував виборчий ценз, прив'язаний до власності або обсягу сплачених податків. Як зазначає У. Петті, це навіть змушувало окремих осіб платити завищені податки, аби користуватись привілеєм участі у виборах [11, с. 48]. Для прикладу, до 1832 року право голосу в Англії мали лише 5% дорослого населення, а всі повнолітні мешканці графств чоловічої статі отримали його тільки в 1884 році, жіночої – в 1928 [12, с. 82]. У США на початку XIX ст. виборче право в більшості штатів пов'язувалося з володінням нерухомою власністю, або з виплатою податків. На кінець століття прямий майновий ценз було скасовано, хоча в деяких штатах від виборців вимагалось бути грамотним, або сплачувати податки [13, с. 37]. Виборче законодавство, яке пов'язувалося зі сплатою особою прямих податків, фактично було інструментом недопущення впливу на державні фінанси незаможних. При цьому лукавство існуючої системи полягало в тому, що основна маса доходів держави формувалась за рахунок непрямих податків, тягар яких несли на собі бідні [14, с. 8]. Буржуазія, яка на цьому етапі досягає вершини впливовості й економічної могутності, вико-

ристовує свої політичні переваги для коригування фіскальних процесів: “економічний і політичний тріумф буржуазії збігається з загальним і систематичним справлянням непрямих податків” [15, с. 27].

Саме з цього моменту, на наш погляд, можна говорити про появу концепції конституційних фінансів, яка й досі притаманна багатьом недосконалим демократіям, перерозподільчі процеси у яких перебувають під впливом окремих класів чи груп, причетних до формування влади. Конституційна фінансова формація має місце у суспільстві, що інституційно організувало колективний характер управління фінансами, перейшовши від моделі авторитарності, забезпечивши певний рівень їх публічності, але все ще не досягнувши загальнокорисності. У таких країнах пропорції перерозподілу ресурсів відображають результати класового протистояння, боротьби олігархічних та лобістських груп, а фінансова політика держави обслуговує їх інтереси.

Слід зауважити, що промислові революції у другій половині XVIII ст. – XIX ст. змінили економічний базис фінансових процесів. Зростання доданої вартості відкриває можливості для розширення кола функцій держави та обсягів державного перерозподілу. Істотне зростання видатків держави спричиняє синергія чинників економічного, соціального та політичного характеру:

- урбанізація та всезростаюча інтегрованість суспільства, коли рівень освіти, добробуту, стан здоров'я однієї людини безпосередньо почав впливати на усіх інших, зумовила необхідність забезпечення доступу кожного до таких благ, як освіта, охорона здоров'я, мінімальний рівень добробуту з метою недопущення епідемій, злочинності, суспільних конфліктів;

- після промислової революції суттєво зросла економічна роль держави, її участь у фінансуванні різноманітних економічних

проектів, наприклад, будівництво залізних доріг, флоту з метою стимулювання економічного зростання та отримання переваг у конкурентній боротьбі з іншими державами;

- боротьба за переділ світу та намагання захоплення колоній зумовило в XIX та на початку XX ст. колосальне зростання державних витрат на військові цілі. Це особливо гостро проявилось у період Першої світової війни;

- збільшення державного боргу та витрат на його обслуговування спричинило невпинне посилення перерозподільчої функції держави. Загалом військові витрати й обслуговування боргу в європейських країнах на початку XX ст. становили від 50 до 75 відсотків загальних видатків державних бюджетів [9, с. 6];

- зміна політичних умов формування державної фінансової політики у більшості держав на початку XX століття характеризувалась повною відміною виборчого цензу. Це призвело до виходу на політичну арену нових суспільних сил, сприяло зростанню впливовості соціалістичних партій, які пропагували більшу соціальну спрямованість державної політики, що кардинально відобразилось на бюджетах європейських країн. У вказаний період виникають різні види перерозподілу доходів, державні видатки починають спрямовуватися не тільки на виконання традиційних державних функцій, а й на соціальний захист населення: страхування робітників від нещасних випадків на виробництві, обмеження тривалості робочого дня, встановлення пенсій по старості, допомоги по безробіттю, страхування по хворобі. Все це зумовлювало необхідність зростання видатків держави та надало їм соціальної спрямованості.

На зламі XIX та XX століть відбуваються кардинальні зрушення і у податкових системах розвинутих держав. Роль непрямих податків дещо знижується, виокремлю-

ються податки на особисті доходи, податки на спадщину. З посиленням боротьби пролетаріату за свої права починає застосовуватись неоподатковуваний мінімум, прогресія в оподаткуванні, підвищене оподаткування доходів від капіталу. Остаточно встановлюються сучасні форми оподаткування: у США – це запровадження федеральних податків на прибуток корпорацій (1908 р.), на особисті доходи (1913 р.), на спадщину (1916 р.); у Великобританії – прогресивного оподаткування доходів і спадщини (1911 р.), податку з обороту (1916 р.); у Франції – прибуткового податку (1916 р.), податку з обороту (1920 р.); у Канаді – податків на прибуток корпорацій (1916 р.), на індивідуальний дохід (1917 р.), податку із продажів (1920 р.).

Під впливом зазначених політичних, економічних і соціальних трансформацій у розвинутих державах Заходу відбулось кардинальне зростання перерозподільчої ролі держави: якщо в середньому у 1870 р. загальні видатки найрозвинутіших держав відносно ВВП становили лише близько 10%, то сьогодні вони на рівні 45–55% від ВВП. Змінилися не лише масштаби, а й суть фінансової моделі. У другій половині ХХ ст. на основі конституційних фінансів поступово вибудовується нова фінансова формація – суспільні фінанси. В інституційному вимірі її ключовою новаторською особливістю є опора механізму прийняття рішень у сфері фінансів на суспільний консенсус та баланс інтересів через процедури суспільного вибору. Логічну послідовність можна показати наступним чином: індивід – суспільний вибір – механізм прийняття рішень – податки – постачання суспільних благ. Саме всенародне формування влади і фінансової політики відрізняє дану фінансову формацію від попередніх і зумовлює детермінованість фінансово-розподільчих пропорцій балансом

всесупільних інтересів, а не результатом вузькогрупової боротьби.

У практиці сучасних демократичних держав встановилась специфічна модель взаємодії суспільного вибору та державних фінансів. Її характерною рисою є незначні коливання параметрів фінансової системи, обсягів, напрямків та структури державних витрат, ставок оподаткування під впливом почергових змін партій, що перебувають при владі. В основі таких коливань лежать зрушення у суспільній свідомості та запитках громадян, реагування на які гнучко забезпечує демократичний механізм шляхом зміни парламентських коаліцій та урядів.

Суспільні фінанси, як певний якісний стан організації фінансового господарства, ґрунтуються не лише на законності, як відповідності діючій системі юридичних норм. Адаже таку рису забезпечують собі навіть найбільш авторитарні системи. Суспільні фінанси володіють характеристикою вищого порядку – легітимністю – загальною підтримкою та суспільним консенсусом, відповідністю балансу суспільних інтересів щодо фінансової діяльності держави та встановленим пропорціям перерозподілу. Постійне приведення у відповідність із суспільною волею та коригування закономірно виникаючих у процесі розвитку відхилень забезпечується механізмом суспільного вибору та надає такій державі властивостей “трансфертної держави”, якій притаманна квазілегітимність розподільчих процесів [16, с. 47].

Окремо слід сказати про фінансову формацію, притаманну державам тоталітарного та авторитарного типу. Стосовно фінансової системи такої держави, найбільш правомірним є застосування терміна “державні фінанси”. Її інституційні параметри мало чим відрізняються від монархічних фінансів, оскільки механізми прийняття фінансових рішень та механізми їх реалізації перебувають в одних руках, відірвані від

суспільних запитів і потреб населення. Виявлення й врахування останніх взагалі не ставиться. Цей процес підміняє державна ідеологія, як задана система уявлень щодо політичного життя та прагнень населення. Домінант держави в економічній сфері не залишає для приватного, індивідуального майже нічого. Як і в монархічних фінансах джерелом ресурсів стає державна власність, а самі державні фінанси не мають рис публічності.

Висновки. Повертаючись до проблеми використання термінів у сучасній вітчизняній фінансовій науці, та з огляду на проведений аналіз історичної логіки трансформації фінансових систем, можна підсумувати наступне. По-перше, правомірним є використання як поняття “публічні фінанси”, так і “суспільні фінанси”. Про публічні фінанси більш доцільно говорити при намаганні підкреслити їх якісну властивість відкритості для суспільства, як такі, що знаходяться в центрі уваги усіх членів суспільства. В історичному вимірі про появу рис публічності можна говорити з моменту втрати одноосібного управління фінансами, їх трансформації із особистих фінансів короля у певний колективний феномен. Значний ступінь публічності притаманний уже і раннім республікам. Ситуацію в сучасній Україні можна характеризувати саме як конституційні, навіть публічні фінанси, однак не суспільні.

По-друге, для характеристики фінансової формації у найбільш розвинутих державах світу більш правомірним є поняття “суспільні фінанси” – як ідеалізований варіант організації фінансового життя суспільства. На користь використання терміна “суспільні фінанси” говорить і те, що він корелює з іншими встановленими термінами, які використовуються фінансовою наукою та не мають двозначного перекладу – “суспільні блага” (public goods) та “суспільний вибір” (public choice).

Список використаних джерел

1. Опарін В.М. Українська класична школа публічних фінансів / В.М. Опарін, В.М. Федосов, П.І. Юхименко // *Фінанси України*. – 2015. – № 10. – С. 7–31.
2. Б'юкенен Дж.М. Суспільні фінанси і суспільний вибір: два протилежних бачення держави: пер. з англ./ Дж.М. Б'юкенен, Р.А. Масгрейв. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2004. – 175 с.
3. Schumpeter J.A. *History of economic analysis* / J.A. Schumpeter. – London: George Allen & Unwin, 1955.
4. Хикс Дж. Теория экономической истории: пер. с англ./ Дж. Хикс; общ. ред. и вступ. ст. Р.М. Нуреева. – М.: НП “Журнал “Вопросы экономики”, 2003. – 224 с.
5. Олсон М. Логика коллективных действий. Общественные блага и теория групп / М. Олсон: пер. с англ. – М.: ФЭИ, 1995. – С. 174.
6. Гензель П. Очерки по истории финансов. Вып. 1-й: Древний мир / П. Гензель. – М., 1913. – 51 с.
7. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. / Ф. Бродель. – Т. 1. – К.: Основи, 1995. – 543 с.
8. Молдован О.О. Державні фінанси України: досвід та перспективи реформ: монографія / О.О. Молдован. – К.: НІСД, 2011. – 380 с.
9. Озеров И.Х. Основы финансовой науки / И.Х. Озеров. – Вып. 1-й: Учение об обыкновенных доходах. – 5-е изд. (с отдельным дополнением). – М., 1917. – 544.
10. Мортон А.Л. История Англии / А.Л. Мортон; пер. с англ. Н. Чернявской. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1950. – 462 с.
11. Петти В. Трактат о налогах и сборах: в 2-х т. / В. Петти; пред. И.А. Столярова. – М.: “ЭКОНОМ”, 1991. – Т. 1. – 475 с.
12. Кислий П. Становлення парламентаризму в Україні: на тлі світового досвіду / П. Кислий, Ч. Вайз. – К.: Абрис, 2000. – 414 с.
13. Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм / В. Шаповал. – К.: Основи, 1993. – 143 с.

14. Лассаль Ф. Косвенные налоги и положение рабочего класса [Электронный ресурс] / Ф. Лассаль. – Режим доступа: http://fintaxlaw.com/lassalle_indirect_taxes.html

15. Лорія А. Финансовая политика как результат и орудие интересов владельцев классов / А. Лорія. – М. : Основа, 1896. – 80 с.

16. Бьюкенен Д.М. Политическая экономия государства благосостояния / Д.М. Бьюкенен // МЭМО. – 1996. – № 5. – С. 46–52.

References

1. Oparin, V.M., Fedosov, V.M. & Yukhymenko, P.I. (2015). *Ukrainska klasychna shkola publichnykh finansiv [Ukrainian classical school of public finances] Finansy Ukrainy – Finance of Ukraine*, 10, 7–31 [in Ukrainian].

2. Biukenen, Dzh.M. & Masgreiv, R.A. (2004). *Suspilni finansy i suspilnyi vybir: dva protyleshnykh bachennia derzhavy [Public finance and public choice: two contrasting visions of the state]*. Kyiv: Akademiia [in Ukrainian].

3. Schumpeter, J. A. (1955). *History of economic analysis*. London: George Allen & Unwin.

4. Hiks, Dzh. (2003). *Teoriya ekonomicheskoy istorii [A theory of economic history]*. Moscow: NP Zhurnal voprosy ekonomiky [in Russian].

5. Olson, M. (1995). *Logika kollektivnykh deystviy. Obshchestvennie blaga i teoriya grupp [The logic of collective action: Public goods and the theory of groups] (Trans.)*. Moscow: FEI [in Russian].

6. Genzel, P. (2013). *Ocherki istorii finansov. Vyp. 1: Drevniy mir [Essays on the history of finance. Issue one: The ancient world]*. Moscow [in Russian].

7. Brodel, F. (1995). *Materialna tsyvilizatsiia, ekonomika i kapitalizm, XV – XVIII st. [Material civilization, economy and capitalism, XV–XVIII century]*. Vol. 1. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

8. Moldovan, O.O. (2011). *Derzhavni finansy Ukrainy: dosvid ta perspektyvy reform [Public finances of Ukraine: experience and prospects for reform: monograph]*. Kyiv: NISD [in Ukrainian].

9. Ozerov, I. H. (1917). *Osnovy finansovoy nauki. Vyp. 1: Uchenie ob obyknovennykh dokhodakh [Fundamentals of financial science. Edition 1: The doctrine of ordinary incomes]*. Moscow [in Russian].

10. Morton, A. L. (1950). *Istoriya Anglii [History of England]*. (N. Cherniavskaia, Trans.). Moscow: Izd-vo Inostrannoy literatury [in Russian].

11. Petti, V. (1991). *Traktat o nalogakh i sborakh [A treatise of taxes and contributions]*. (Vols. 2). Moscow: EKONOV [in Russian].

12. Kyslyi, P. & Vaiz, Ch. (2000). *Stanovlennya parlamentaryzmu v Ukraini: na tli svitovogo dosvidu [Formation of parliamentarism in Ukraine: on the background of global experience]*. Kyiv: Abrys [in Ukrainian].

13. Shapoval, V. (1993). *Zarubizhnyi parlamentaryzn [Foreign parliamentarism]*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

14. Lassal, F. (1906). *Kosvennyie nalogi i polozhenie rabocheho klassa [Indirect taxes and the position of the working class]*. Available at: http://fintaxlaw.com/lassalle_indirect_taxes.html [in Russian].

15. Loria, A. (1896). *Finansovaya politika kak rezultat i orudie interesov vladelcheskih klassov [Financial policy as a result and interests weapons of owners' class]*. Moscow: Osнова [in Russian].

16. Biukenen, Dzh. M. (1996). *Politicheskaya ekonomiya gosudarstva blagosostoyaniya [The political economy of the welfare state]*. MEMO – MEMO, 5, 46–52 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 11.10.2016.